

ALİ ŞİR NEVAÎ'NİN FERHAD Ü ŞİRİN'İ¹

E. E. BERTELS

Çeviren : RASİME UYGUN

I

Seferlerinde, Hidukuş'tan Akdeniz'e kadar uzanan geniş alanı tahrip eden yorulmaz fatih Timur 1405'te hayata ebediyen gözlerini yumdu. Vârisleri (âdet üzere Timurîler diye adlandırılırlar) Timurlenk'in mirasını aralarında paylaşmak gibi, önemli bir alay karşısında kaldılar. Timur'un dört oğlu ve on sekiz torunu oldu. Vâkıa, Timur öldüğü zaman oğullarından ikisi ölmüş idi, böylece de taht dâvacılarının sayısı azalmış oluyordu. Kalanlar da en güzel parçayı elde etmeğe çalışıyorlardı.

Timur ölmeden evvel hanedanlıkların dağıtılması için emir verdi ve torunu (en büyük oğlu rahmetli Cihangir'in oğlu) Pir Muhammed'i kendine halef seçti. Fakat, Timur'un sağlığında ona tamamiyle tâbi olan kahraman askerler, yeni sahiplerinde kendilerine gem vuracak kuvvetin olmadığını hissetmişler ve Pir Muhammed'in yerine Timur'un diğer torunu olan Halil Sultana biat ettiler. Vârisler arasında devamlı mücadele başladı, bunun neticesinde, babasının emriyle yalnız Horasan iline sahip olan Timur'un küçük torunu Şahruh 1409 da Semerkand'ı ele geçirdi ve böylece babasının yerine geçmiş oldu. Şahruh'un bu başarısı iç karışıklıkları bir dereceye kadar önlenmiş oldu, fakat tamamiyle ortadan kaldıramadı.

Her şeye rağmen, Şahruh'un hükümdarlığı (1440'a kadar), Timur'un fırtınalı devrine nazaran, Orta Asya için bir sükûnet devri diye adlandırılabilir. Şahruh, babası gibi cengâver bir ruh taşııyordu, seferler onu cezbetmiyordu, zengin olması için fetihlere lüzum yoktu, zira babasının harplerindeki yağmalar neticesinde ona sayısız zenginlikler kalmıştı. O, zamanı sulh içinde, imarla uğraşarak geçirmeği öz kıymetlerinden faydalanmayı "askerî eğlencelerine" tercih etti. İdaresindeki şehirleri süslemeğe koyuldu, orada ihtişamlı binalar kurdu. Bugün dahi büyüklüğü ile hayret uyandıran Meşhed'teki imam Rıza'nın türbesi bu yapılardan biridir.

¹ Alişer Navoi, *Farhad i Şirin*. Poema. Perevel Lev Penkovskiy. Taşkent 1943 adh eserinde E. E. Bertels'in önsözü.

Bunun yanında edebiyata da çok düşküdü. Sarayında, memleketin her köşesinden gelen şairler toplandı. Fakat Şahruh'u yalnız zamanın edebiyatı değil, geçen çağların edebiyatı da ilgilendiriyordu. En değerli hattatları ve minyatürcileri toplayarak, onlar tarafından vücuda getirilen edebî ve ilmî yazmalarla olaganüstü değerli bir kitaplığı ortaya getirdi. Bu kitaplardan bu güne kadar kalmış olan bazı ciltler, kitaplığın değerini belli etmektedir.

Şahruh'un yerine geçen oğlu Uluğ Beg (1409-1449) ilmi himaye etmekle kalmıyordu, bütün, boş vakitlerini astronomiyi öğrenmekle geçiriyordu. Onun Semerkand'ta yaptırdığı rasathanenin kalıntıları ve zamanımıza kadar gelen astronomi üzerindeki eserleri, taçlı amatörün diletantizmini değil, kendi zamanında ne kadar derin ve ileri bir ilim olduğunu göstermektedir. Fakat, hükümdar bu kadar ilimle uğraşmamalıydı, çünkü Uluğ Beg'in hükümdarlığı sonunda memleketindeki durum yeniden oldukça endişe verici bir hal aldı. Timurîler, hükümdarın her gafletinden istifade ederek memleketi yavaş yavaş zaptediyorlardı. Bunun neticesinde, kısım kısım her muntakada, etrafı askerlerle çevrili ve ilk fırsatta akrabalarla mücadeleye girişmeğe hazır, Timur'lu bir bey görmek mümkündü. Uluğ Beg, kendi oğlu Abdüllâtif'le mücadelesinde maglûp düştü ve ölümü, seri hükümdar değişen yeni bir mücadele ve kargaşıklık devrinin açılmasına sebep oldu.

Bu kargaşıklıklar içinde cesur ve enerjik birisi kendine oldukça iyi bir devlet kurabilirdi. Nitekim, Timur'un kalabalık torunları içinden böyle birisi çıktı, bu da sultan Ebülğazi Hüseyin Baykara'dır. O, takriben 1458-1459 da Hazer denizinin güney dağlık sahilindeki Gurcan ve Mazenderan iline iyice yerleşmişti. Yavaş yavaş memleketini genişletiyordu. O, sonradan onlara Horasan, Seyistan, Belh, Herat ve Harezmi kattı. Mamafih önce kısa bir zaman için Horasan'ı rakiplerinden birine vermeğe mecbur kaldı, fakat 1471 de o, yeniden tahtına yerleşti ve Herat'ı kendine merkez yaptı.

Uzun süren hükümdarlığı zamanında (1506'nın ilkbaharında öldü) ona tâbi olan yerler tekrar sakin bir hayata kavuştu ve o zamana kadar nispeten sönen Semerkand'la muvaffakiyetle rekabet eden Herat kültür hayatının merkezi oldu. Timurîlerin kudretli devletinde mevcut bütün büyük değerlerin, yani en iyi âlimler, şairler, muharrirler, ressam, müzisyenler, mimarlar ve çeşitli sanatlar üstatlarının Sultan Hüseyin'in merkezinde toplandıkları mübalâğasız söylenebilir. Bundan bir dereceye kadar, kendisi de oldukça iyi şiirler yazan Sultan bizzat istifade ediyordu.

Fakat meclisinde büyük rolü olan Ali Şir Nevaî'nin bu işte parmağı olmasaydı, o hiç bir zaman bu şekilde bütün ilim ve sanat erbabını merkezde toplayamazdı.

2

(Nevaî, Orta Asya ilim, sanat ve edebiyat tarihinde en orijinal şahsiyetlerinden biridir.) Tabiatın ona verdiği değerleriyle olaganüstü bir insandır. Görüş ufku çok genişti, işgal ettiği yüksek devlet mevkiinden, devlet sisteminin en zayıf taraflarını görebiliyordu. Bunun yanında çeşitli istidarlara sahipti : büyük devlet adamı, seçkin bir şair, tarih ve edebiyatı çok iyi bilen bir âlim, iyi bir mimar, ressam, müzisyen ve insanın her yapabildiği şeye âşık. Ona göre insanın değeri, onun sülâlesinde bulunan emir ve beylerle değil, onun yapabildiği şeylerle ölçülür.

Kısaca hayatı :

9 Şubat 1441 de Harat'ta doğdu, Timurîlerden Ebülkasım Babur'un namına Sebzevar şehrini feth eden Giyaseddin Kiçkine'nin oğlu idi. Şahruh'un ölümünden sonra dahili kargaşalıklar başladı, Kiçkine kaçmağa mecbur kaldı. Nevaî de onu takip etti. Nevaî'nin gençliği vatanından uzak yerlerde geçti, o bu seneleri okumak ve öğrenmekle geçirdi ve Meşhed'le Semerkand'ın en yüksek ilim muhitlerinde (medrese) gayretle çalıştı.

Memleketi tekrar sükûnete kavuştuğu zaman Nevaî süratle Herat'a döndü. 1469 da Sultan Hüseyin'in tahta çıkması üzerine yapılan merasimde Nevaî ona muhteşem bir kaside takdim etti. Sultan, şairi saraya aldı ve mühürdar tâyin etti. Kısa zamanda Nevaî ona bir çok hizmetlerde bulundu ve kendisinin olaganüstü istidatlara sahip olduğuna inandırdı. 1472 de ona emîr unvanını verdi (bu yüzden tarihçiler ona her zaman Mir Ali Şir derler) ve vezir oldu. Devlet işlerinin itimath ellere verildiğinden emin olan Sultan Hüseyin dikkatini devlet işlerinden uzaklaştırarak kendisini sanata verdi fakat daha çok, zamanının şairlerinin ifadesine göre kendisini, Timurîlilerin bir çokları gibi "bint-i nâb"a, yani içkiye verdi.

Nevaî de bu sırada büyük işlere girişti. Mektepler, hastahaneler, hamamlar, bahçeler yapılmakta idi. Nevaî her taraftan ilim adamlarını çağırır ve onlara tarihî kronikleri ve en eski ilmî eserlerin şerhini yaptırdı. Musikişinasları teşvik eder, resim, mimarî ve hattatlığa çok büyük alâka

gösterdi. Çağdaşlarından birinin dediği gibi, o zaman Herat'ta her iş yapan en iyisini yapmağa çalışırdı.

Nevaî yalnız ilim ve sanat alanında teşvikte bulunmakla kalmadı. Zenaat ve tekniğe de önem veriyordu. Ustalardan biri çini yapmasını öğreniyor ve uzun denemelerden sonra, Çin'de yapılanlardan çok az farklı kaplar yapmağa başlıyordu. Aynı usta, günün saatine göre uygun darbelerle çalan değnekli bir saat yaptı.

Bütün bu meşguliyetler, Nevaî'nin asıl plânını gerçekleştirmeğe mâni olmuyordu. O, çeşitli yollarla, yaşama seviyesini ve zayıflayan halk ekonomisini yükseltti. Bu çalışmalarda saray erkânı ile savaşımağa da mecbur kaldı, onlar, devlet işlerinin, asıllere mensup olmayan birinin elinde bulunmasını kabul edemiyorlardı.

İhtilâf nihayet 1488 de patlak verdi, fakat ondan çok evvel, anlaşıl-
lan kendisine yapılan iğrenç iftiraları öğrenen Nevaî çok üzüntülü
anlar geçirmesi üzerine 1476 da vezirlikten uzaklaştı ve serbest kalan
vaktini sevdiği şeylerle geçirmeğe başladı. O, büyük şair ve Şeyh Ab-
durrahman Camî (1414-1492) ile anlaşılıyordu. Abdurrahman Camî'den
de korkuyorlardı, gûya şeyh olduğu için harikulâde kuvvetlere sahipti.

Sufî felsefesinin etrafı memleketin çok ilerlemiş unsurları ile çevril-
diği sırada Orta Asya'daki dervişlik, X-XI. yüzyıllarınkinden çok farklı
idi. Bir çok Orta Asya şeyhleri, meselâ Semerkand'ta meşhur Hoca
Ebrar büyük din lideri oldu. Faaliyetleri devletle birdi ve asıl gayeleri
zengin olmaktı.

Fakat Camî bu mutaassıp hizip dışında kalıyordu. O, eski sufi
geleneğini muhafaza ediyordu, İbni Sina felsefesinin ve tanınmış İbni
Arabî'nin en çetin tasavvufî kavrayışını çok iyi bilenlerden biri idi,
ve Nevaî ona yaklaşmakla islâm felsefesinin bütün geniş ufkuu göre-
bildi. Nevaî, Camî'ye fevkalâde büyük değer verirdi, onu şeyh kabul
ederek kendisini onun müridi sayıyordu. Onunla buluşmalarını anla-
tan çok çekici bir eser yazdı.

Nevaî devlet işlerinden elini çektiği halde merkezde bulunması
saray kalabalığını rahatsız etmeğe devam ediyordu. Nevaî şiirlerinde
uzun istikbalden bahsettiği halde, asilzadeler satırlarının bir çoğunda,
kaygısızca kendini içkiye veren sultanın etrafında, haykıran kanunsuz-
luklarının damgalandığını çok iyi anlıyorlardı. Onlar, faal devlet hiz-
metinden çekilen Nevaî'den korkulduğunu, zira eserlerinin halk içinde,
yayılmaması sonunda, itibarı zaten az olan asıllerin tamamen yok olabile-
ceğini anlıyorlardı.

Neticede Nevaî yeniden devlet memuru oldu. Onu, Esterabad'ın çok içinde bulunan bir ilini idare etmeğe gönderdiler. Gerçekten bu sürgünden başka bir şey değildi. Düşmanları sürgünün başka şekline yanaşamadılar, zira Nevaî seviliyor, her tabakadaki halktan pek büyük hürmet görüyordu.

Nevaî, Esterabad'ta yeniden faal ve hareketli hayat yaşamağa başladı. Fakat asıl onu çeken Herat'tı. O, bu şehri sevdiği gibi orada dostları, sevdiği şairler ve hocası Camî bulunuyordu. O, dönmek için izin almağa çalıştı, fakat reddedildi. Bu sırada düşmanları ondan tamamen kurtulmayı kararlaştırıyorlar ve onu zehirlemeğe çalışıyorlardı. Bu suikast başarısızlıkla neticelendi, fakat kızan Nevaî, devlet erkânının bu alçakça hareketleri ile artık itaat edilmeğe lâyük olmadıkları düşünür ve kendiliğinden Herat'a döner. Bu defa devlet vazifesinden uzak ve mukarrebü'l-hazret unvanı ile merkezde kalmak için müsaade alır.

Bu yıllar vatanında çok sıkıntılı geçti. Takipler devam ediyordu. 1492 de Camî öldü ve Nevaî böylece en yakın dostunu kaybetmiş oldu. İşler öyle bir hal aldı ki, Nevaî'nin küçük kardeşi devlete hiyanet ile suçlandırılarak idam edildi. Artık Nevaî tamamen vatanından uzaklaşmayı ve hacı olmak bahanesiyle Herat'tan Meke'ye gitmeyi düşündü.

Fakat hiç bir yere gidemedi. 1500 de Sultan Hüseyin ile oğlu arasında bozuşma oldu. Sultan merkezi terk etmeğe ve askerleriyle oğluna karşı gitmeğe mecbur kaldı. Bu ara Herat'ta devlet Nevaî ile saray maiyetindekilerden birine bırakıldı. Ocakta Sultan Hüseyin işlerini yoluna koydu ve Herat'a döndü. Âdet üzere asîlerin onu karşılamaları lâzımdı. 28 Ocak sabahleyin Nevaî ve diğer emîrleri şehirden çıktılar, Hükümdar mevkiyi yaklaştığı zaman, yerde selâm vermek için, Nevaî'nin attan inmesi lâzım geliyordu. Fakat vücudu o kadar zayıf kaldı ki, eğildikten sonra artık doğrulamadı. Onu Herat'a götürdüler, doktorları çağırdılar, fakat durumu gittikçe kötüleşiyordu ve 3 Ocak 1501 de dünyaya gözlerini yumarak bütün rahatsızlıklardan kurtuldu.

O, büyük Herat caminin yanına gömüldü, merasimde bütün şehir bulunuyordu.

Sultan Hüseyin büyük vezirden sonra çok yaşamadı. Memleketinin yavaş yavaş yıkılmasına şahit oldu, 1506'nın ilkbaharında yeni ve çetin düşmanı Şeybanî Han'a karşı gitmeğe hazırlanırken öldü.

1507 de Herat, yeni fatihi tarafından zaptedildi ve Hüseyin'in ahfadı yok edildi.

Daha önce de işaret edildiği gibi Herat'ın hayatında edebiyatın rolü çok yüksekti. O devirden kalan hâtıratlardan, her mecliste şair ve muharrirlerin muhakkak bulunduğunu, edebî tartışmaların yapıldığını ve şairlere çok zor vazifeler verilip, başarı kazananların bol bol mükâfatlandırıldığını öğrenmiş oluyoruz.

Herat çevresinde yetişen ediplerin en göze çarpanların adlarını saymak kâfidir. Çok bilgili ve istidatlı Camî'den bahsettik, onunla birlikte olan yeğeni Hatifî (öl. 1521), Nevaî'yi kasidelerinde metheden Ahlî Şirazî (öl. 1536), daha az istidatlı ve bazı üstatların itirazları ile karşılaşan Esterabadlı Halilî (öl. 1532), baş döndürücü bir tekniğe sahip ve fevkalâde enteresan hâtıratlar bırakan Tacikli şair Vasıfî'dir.

Herat vâzısı Hüseyin Kâşifî (öl. 1504-5), hayvanlara ait menkıbeler kitabı *Kelile ve Dimne*'yi, teknik mahareti ile hâlâ hayranlık uyandıran ve çok ilgi çeken bir şekilde işlemekle, güzel bir nesir örneği vermiş oldu.

Farsça ile edebî eserler yazılmasına son vermeği asıllardan amatör Devletşah Semerkandî tecrübe etti. Onun *Tezkire-i şuara* adlı eseri çok hatalı ve eksik olmakla beraber, Herat'ın edebî çevrelerinde çok değerlendirilen eserlerin hangileri olduğunu sarıh bir şekilde anlatmaktadır.

Çok değerli tarihî eserler, tarihçi Mirhond ve Sultan Hüseyin'in emri ile Nevaî biyografyasını yazan Hondemir tarafından meydana getirilmişti. Bu iki tarihçinin tarihî kroniklerinin de çok işlenmiş bir dille, nadir mukayeselerle, mecazlarla ve geniş ölçüde şairane parçalarla süslenmiş, bezenmiş bir nesirle yazıldığına işaret edilmelidir. Bu kroniklerin okunması bilgi edinme bakımından dikkate değer olduğu gibi çok yüksek bediî haz da vermektedirler.

O devirde Herat'ta, devrinin en iyi üstatlarının topladığı söylenebilir. Eserlerinin yalnız teknik yönünden işlenmesine dikkat etmeleri onların hepsini birleştiren müşterek bir hususiyetti. Şairin, eserlerinde kullandığı tarz ne olursa olsun, seleflerinin tercümelerini kavradığını ve hiç bir teknik güçlüğü onu durduramayacağını ispat etmesi gerekirdi. Her şiir, ister büyük kaside, ister küçük gazel olsun, şairlerin kendilerini sorumlu tuttıkları teknik güçlüklerle hayret uyandırmaktadır. Ahlî, iki kafiye ve çift mânalı ve iki çeşit vezinli beyitlerden müteşekkil manzume yazar. Gazelde zor kafiyeler ve redifler seçilmesi bu şiirlerin her beyitinde çift kelimelerin tekrarından ibaret yayılmış bir tarzdır,

hem bu kelimelerin birbirine bağlanması bakımından zor olmasına dik-
kat edilirdi (mes. شتر حجره).

Şiirin teknik tarafına bu kadar önem verilmesinin bazan mevzuu
üzerinde menfi sonuçlar vermesi tabiatıyla anlaşılmaktadır. Bu kadar
kafa yorucu engelleri aşarken hususî bir derinlik, psikolojik incelemeler
v. b. hiç olmayacak bir şey değilse de, çok zor bir iş olduğu aşikârdır.
Tekniğin fevkalâde güçlüğü yüzünden, şiir sanatının bütün sırlarını ve
kafa patlatıcı oyununun bütün inceliklerini bilen tercrübe sahibi kimse-
ler okuyabiliyorlardı. Anlaşılan, bu edebiyat çok dar bir çevre için yapı-
lıyordu. Geniş kitlenin fikirlerine değer vermemek meylî vardı.

Eski gelenekten ayrılmayan “yeni farsça” adı ile tanınan yazı dili
şair ve muharrirlerin ekserisinin kullandığı bir dildi. Bu dili Buhara ve
Semerkand'ta X. yüzyılda İran şairleri fevkalâde bir şekilde işlemişlerdi
ve ondan sonra yazı dili sıfatı ile Akdeniz sahillerinden Ganj'a kadar
uzanan geniş bir sahada hâkimiyet sürmekte idi. Beş yüz yıl içinde,
sabık Arap halifelerine mensup olanların ve onun dışında kalan her
aydının bu dile vâkıf olması gerekirdi. Bu dilin yarattığı edebiyat büyük
başarı kazanmıştır. Çünkü bu dilin oluşuna çeşitli halk katılmış ve her
biri de böylece millî kıymetlerini katmış idi.

Artık XI. yüzyılda Orta Asya'da bu dilin yanında türkçenin de
edebiyat dili olarak kullanılmağa çalışıldığı görülüyor. 1069-1070 yıl-
larında Kâşgar'da Balasagunlu Yusuf Uygur dili ile *Kutadgu Bilig* adlı
manzum bir eser yazar. XII. yüzyılın yarısında Şeyh Ahmed Yesevî
Aral ve Hazer denizinin şimal kısmındaki ahaliye türkçe ile hitap etmeğe
çalışmaktadır. Kıpçak dilinde edebiyatın yükselişi Altın Ordu merkezi
Saray'da (XIV. yüzyıl) oluyor. Orada elde edilen parlak başarı da, bu
zamana yakın, Anadolu'da yetişen şairlerin aldığı parlak neticeler de
Yakın Doğu'daki memleketlerden geçen Moğol seferleri ile izah edil-
mektedir. Moğol fetihleri İran aristokrasisine ağır bir darbe oldu, onun
düşmesi ile farsçanın itibarı da sarsılmıştı. Fakat herhangi bir türkçe
şivesinin farsçaya galip gelmesi henüz bahis konusu etmek güçtür.
Türk ediplerinin türkçenin farsça ile eşitliğini ispat etmek, onu farsça
ile bir arada görmek için bütün eski edebî gelenekleri kavramak gerek-
tiği gibi, onlar türkçeyi de öyle elde etmeli ki, onunla yazılan eserler
teknik bakımdan İran edebiyatından aşağı olmasın. O zamanki İran
edebiyatının mükemmeliyetini göz önünde bulundurursak ve şairlerin
bir çoğunun edebî kudretlerini türkçenin inkişafına değil de ona has-

rettiklerini hatırlarsak, bu meselenin halledilmesinin hemen hemen imkânsız görünmesi anlaşılır.

Halbuki zaman bu meselenin halledilmesini muhakkak istiyordu. Hükümdarlar da bu amacı güdüyorlardı. XI-XII. yüzyıllarında Türk aristokrasisinin mümessilleri olan Gazneliler ve Selçuklular edebî denemelerini, âdet olduğu üzere, ya farsça veyahut arapça yazıyorlardı. halbuki, çoğu edebî istidatlara sahip Timurî hükümdarları artık nazarlarını türkçeye çevirmiş idiler. Avrupa ilminin “Çağatay” diye adlandırdığı dil Timurî hanedanının ilk atası Çağatay’ın adından gelir, bu dili kullananlar ona türkî yani türkçe derlerdi, zira deyimim Orta Asya’da oturan herhangi bir Türk halkına değil de mümkün olduğu kadar hepsini içine alması gerekirdi. Bu dil Çağatay özbek yazı dilinin çok eski şekli olduğu için bazı bilginler ona “kadîm özbek” dili denilmesini istemektedirler. Bu arzu mesnetsiz değildir. Bu dili kullananlardan, *Name-i aşk-ı* yazan, Timurîlerden, Timur’un torunu Seyyid Ahmed’i, Hindistan’da büyük Moğul İmparatorluğu’nun müstakbel kurucusu ve (lirik şiirlerinden, hiç de fena olmayan divanı ve çok enteresan olan, muntazam ve açık bir dille *Baburname* adlı hâtıratın müellifi) İmparator Babur’u (1482-1530), ve nihayet (tehallus) Hüseyinî mahlâsı altında lirik şiirler haiz divanın sahibi Sultan Hüseyin’i gösterebiliriz. Devlet tarafından teşvik gören şairler de artık hünerlerini farsçada değil, kendi edebiyatlarında kullanmağa çalışıyorlar. Bu sahada Emirî, Atayî, Sekkâki, Lûtfî (1395-1492) v. b. sanatkârlar başarı gösterdiler.

Şairlerin bu başarıları ile mesele halledilmiş sayılamaz. Meziyetli, fakat bilgisi sathi olan taçlı amatör için bu kadar zor mesele kudretleri haricinde bir şey idi. İşte onların yapamadıklarını Nevaî parlak bir şekilde gerçekleştirmiştir. Bu dâhi şair, olaganüstü meziyetleri yanında gerçek bir bilginin kudretine sahipti. Esaslı şekilde öğrenilmesi için üzerinde uzun ve sabırlı çalışmalarından sonra o, türkçenin kullanma imkânlarının aydınlanacağını çok iyi anladı. Dil üzerindeki sıkı çalışmaları, bu dilin zenginliği ve açıklığı ile farsçadan aşağı kalmadığı gibi iyi kullanılabilirdi takdirde daha büyük imkânlar yaratmakta olduğu fikrine, kuvvetle inanmıştı. Asıl amacına varmak için o, hazırlığını bütün eski edebî hazinelerini esaslı bir şekilde öğrenmek ve İran edebiyatının teknik alışkanlığını elde etmekle başladı. Farsçayı öğrendiğini, farsça yazdığı divanında (lirik şiirleri topladığı divan) görüyoruz, orada

Fanî mahlâsını kullanmaktadır. Nevaî adını, türkçe yazdığı şiirlerde kullanır. ¹

Sonradan farsça şiirlerin tekniğini türkçede tatbika başlıyor. Nevaî'nin ilk divanı 24 yaşında iken yani 1465-1466 senelerinde son şeklini aldı. Fakat o, lirik şiirlerine ihtiyarlayıncaya kadar devam etti, onun dört lirik divanı hayatının bütün devirlerini aksettirmektedir.

Edebiyat tarihi üzerindeki tetkikleri *Mecâlisü'n-nefâis*'te ifadesini buldu, bu eserde çeşitli şairlerden ve eserlerden bahsedilmektedir. Bu esere, Camî'nin ve başka iki şairin hayatını anlatan, üç küçük edebî monografî ilişiktir.

Dil ve edebiyata ait nazariyeleri, çok dikkate değer. Bunlara *Mu-hâkemetü'l-lugateyn*'de vezin ve şiirlerle bilmece tertipleme üzerindeki küçük çalışmalarında rastlanmaktadır.

Bir çok eserleri tarihî tetkiklere İran'ın eski hükümdarlarına, peygamberlerine ve tanınmış sufi şeyhlerine hasredilmiştir.

Eserlerinin asıl temeli olarak, 1483-1485 yıllarında üzerinde çalıştığı başlıca altı büyük manzum eseri kabul edilmiştir. Bunlar : Felsefî bir mevzuda olan *Hayretü'l-ebrâr*, Mecnun'un trajik aşkını hikâye eden *Leylâ ve Mecnun*, *Ferhad ve Şirin*, Sasanî Behram Gur'un maceralarını anlatan *Heft peyker*, *Sedd-i İskender* veya Makedonyalı İskender'in romanı ve *Lisanü't-tayr* adlı allegorik manzume.

Bu kısa yazıda, Nevaî'nin eserlerinin özellikleri üzerinde duracak değiliz. Eserlerinin zikredilmesi, evvelâ çok çeşitli konular üzerinde durduğunu göstermek içindir. Hakikaten zamanının edebiyatında mevcut bellibaşlı nevilerin bu listede görüldüğü söylemek mümkündür. Bu hal bir tesadüf eseri değildir. Bu Nevaî'nin tamamen şuurla, rakîpleri ile her cepheden mücadeleye hazırlanmış olduğunu göstermektedir. Sıra ile bütün edebî neveleri kullanmakla, türkçenin, mecazi ifadenin inceliklerine de ilmî bir dil olarak kullanılmağa da uyabileceğini göstermektedir. Nevaî'nin eserlerine gelince, her şeyden önce bu eserlerin altısının, seleflerinin farsça olarak yazmış olduğu manzum eserleri birer

¹ Nevaî'nin farsça divanının, eserlerinin ilki olduğunu iddia etmiyorum.

Zira onun yazma nüshalarını görmediğim için yazılış tarihi hakkında hiç bir şey söyleyemiyorum. Daha çok bu divanın yazılması bir kaç sene devam ettiğini ve son şeklini daha sonra aldığını düşünmek mümkündür. Yalnız şunu söylemek isterim ki, farsça şiirin tekniğini benimsenmesi türkçe yazdığından daha evveldi. Divanın muh-teviyatı ilk tecrübeler mi veya daha sonraki çalışmalar mı olduğu ayrı bir konudur.

nazîre teşkil ettiğini kaydetmemiz gerekiyor. İlk beş manzume, büyük Azerî şairi Nizamî'nin tanınmış *Hamse*'sinin esas konularının tekrar ele alınışdır, son manzume de sufî şair Ferideddin Attar'ın (1119-1230) *Mantıku't-tayr*'ına bir nazîredir.

Böyle nazîrelerin yayılması Ön Asya'da çok yayılmış bir âdetti. Bu nev'in esas vazifesi şudur : Şair selefin konusunu alır, asıl kahramanlarının adlarını ve konunun cereyanındaki tesbit edilmiş bazı noktaları aynen bırakır, fakat özelliklerinin gelişmesi, kahramanlarının her hangi bir faaliyetin açıklanması, hadiselerin birbiriyle bağlanması artık kendi görüşüne bağlıdır. Bu, selefi ile bir nevi yarışır. Okuyucu (nazîrenin yazıldığı eseri bildiği takdirde), sonucu daha evvelden bilir, okurken mevzunun nasıl sona ereceğini merak etmez, o, müellifin onu ne şekilde çözeceğini, kahramanının herhangi hareketini nasıl edeceğini merak eder. Manzumenin adı, aslının adına imalı bir şekilde konur, veznini tekrarlar veya onunla bir kafiyede olur.

Ortaçağ Avrupa edebiyatı nazîre nev'ini tanımakta idi. Eski devir edebiyatlarında da, artık XIX-XX yüzyıllarda açık olarak görülmediğini zannederim. Müellif orijinal olmağa çalışır, okuyucuyu yenilikle hayrete düşürmek ister, fakat her adımda, kahramanlarını değişik kıyafetle, değişik bir devirde canlandırmak suretiyle iktibasını gizliyerek, her hangi bir selefin mevzuunu tekrarlar. Ortaçağ Doğu şairi Avrupalı şaire nazaran daha mütevazıdır, zira çalışmasının hususiyetinde her zaman okuyucuyu haberdar etmektedir. Yalnız şunu kaydetmemiz gerekir ki, bu nazîrenin aslına yakınlığı çok çeşitlidir. Kötü şairlerin kaba ve biçimsiz nazîreleri ekseriyetle aslının kötü bir kopyası ise de, birinci sınıf şairlerin ekseriyetle müstakil bir manaya sahip, tamamen orijinal bir eserdir. Bazan benzer taraflar o kadar azdır ki, kahramanların adları tekrarlanmış olsaydı, manzumenin şu veya bu selefin manzumesine bir nazîre olduğunu anlamak için araştırma yapmak gerekirdi.

Nevai'nin manzumelerini incelerken bu buluşlar gözönünde bulundurulmalıdır. Batı şarkiyatçıları, Nevai eserlerinin, Nizamî'nin *Hamse*'si ile konu bakımından benzemesine dayanarak, Nevai'nin orijinal bir tarafı olmadığı ve farsçadan tercüme ettiğini ileriye sürdüler. Mesele bu şekilde ele alınacak olursa, Nevai'nin dostu Camî'nin eserlerine ne demeli? Zira o da Nizamî'nin eserlerine nazîreler yazıyordu, hem de farsça. Yani bu, bir eseri farsçadan farsçaya çevirmek gibi bir şey....

Bir de iki eserin birbirine yakınlığını tâyin etmek için onları inceden inceye karşılaştırmak gerekir, halbuki Batı Avrupa ilmi bununla

meşgul olmak istemez. Doğu edebiyatı umumiyetle derin araştırılmamaktaydı, durum böyle iken, üzerinde durulmağa çok lââyık Nevaî dahi, ilmin nazarından uzak kalmakta idi. Nevaî'nin çeşitli eserlerinden hiç birinin zamanımıza kadar ilmî-tenkidî bir şekilde yayınlanmamış olarak kalması bunu teyid etmektedir. Şimdi dahi, eserleri üzerinde çalışırken taşbasmalarından istifade ediliyor, halbuki onların doğruluğu şüphelidir. Ancak şimdi, Nevaî hayatta iken istinsah edilmiş ve fevkalâde güzel minyatürlerle süslü mükemmel yazmaların bir çoğuna sahip kitablıklarımızın malzemesine dayanarak tam bir yayım hazırlanmaktadır.

Son senelerin araştırmaları, Nevaî'nin eserlerini bir tercüme gibi görmeği katiyetle reddetmektedir. Şiirleri, Nizamî ve kısmen Nizamî'nin ilk taklitçilerinden, farsça yazan Hindli şairlerden Delhili meşhur Emir Husrev'in (1253-1325) eserlerine nazîre olduklarını kabul etmemiz gerekir. Fakat bu durum da bir tesadüf sayılmaz. Nevaî, muazzam vazifenin gerçekleştirilmesine başlarken, eserlerinin değeri şüphe getirmez Doğunun en büyük şairini kendisine rakîp seçti. Nizamî'nin izinden giderken, onunla karşılaştırılmaktan korkmadığını, onun farsça ile elde ettiklerini, türkçe ile elde edebileceğini göstermek azmindedir.

Nevaî ve Nizamî'nin benzer eserlerinin karşılaştırılması, Nizamî'nin eserlerinin Nevaî için teşvikten başka bir şey olmadığını göstermektedir. Konularındaki karşılaşmalar her yerde değildir ve Nevaî ikide bir Nizamî'nin motifini bir eserden diğerine, bütün kompozisyonu ve kahramanlarının hususiyetini değiştirerek geçirmektedir. Herhalde bu bakımdan, onun bütün eserlerinden en çok misal olabilecek burada bahsedilen *Ferhad ü Şirin*'dir. Nizamî'nin *Husrev ü Şirin* ile olan münasebeti meydandadır. Nevaî, kendisi de, eserinin önsözünde ondan bahsetmekle bunu tasdik eder. Fakat, tertip yüzünden eser o kadar farklı ki başlıca kahramanlarının adları bir olmasaydı, iki eser arasındaki bağı, her okuyucununun farketmesine imkân yoktur.

4

Nizamî'nin *Husrev ü Şirin* eseri 1181 de yazılmış ve galip bir ihtimalle 1191 de yeniden işlenmişti. Yazılışında temel olan, İran hükümdarı II. Perviz Husrev (590-628) ile güzel prenses Şirin'in aşk efsanesidir. İran'ın Arapların istilâsından evvel yazıldığı muhtemeldir ve XV. yüzyılda Sasanî saray kroniklerinde, şekli bilinmemekle beraber, kaydı

vardır. Böyle kanunlaşmış efsaneden başka, halk arasında, anlaşılan, onun kahramanları ile bağı olan, bir çok efsaneler de vardı. Bu efsaneler Şirin'in memleketi olan Arran'da çıkmıştı, zira Nizamî, Berdaa efsanesinin Sasanî kroniklerine istinat eden Firdevsî'nin *Şehname*'sinde bulunandan farklı bir versiyonu bulunduğuna işaret eder. Nizamî eserine çalışmağa başlamadan biraz evvel kaybettiği ilk karısı Afak adında güzel Kıpçak esireyi ebedileştirmeye çalışır.

Şairin sözlerinden de anlaşıldığı gibi Şirin Afak'a benzetilmiştir ve eserin merkezini kaplar. Nizamî ortaya iki zor psikolojik meseleyi atar; iki kahraman Şirin'i sevmektedir, onlardan biri hükümdar Husrev'dir, çok güzel, cesur, bütün saray eğlencelerinde mahir, fakat hafif, döneç, kararsız, ve kat'i bir iş görmektense, hayatı günü gününe yaşamayı tercih eden birisidir. Husrev'in aşkı hodbindir, en evvel eğlence arar, gayeye ulaşır ulaşmaz, bütün ateşli yeminleri unuttur ve yeni aşk maceralarına kendisini atabilir.

İkinci âşık, kahraman Ferhad'tır. O, sadece zenaatkârdır, fakat işinin büyük ustasıdır, bu sahada onun için bir engel yoktur. Ellerindeki efsanevî kuvvet ve ondan evvel mevcudu olmayan sanat, katı graniti parçalamayı ve tabii kayadan mükemmel mimarî ve heykeltraşî tesisatlar ortaya getirmeğe imkân veriyor. Şirin'i görmeden onu sevmeye başlar, Şirin onu, kanal inşaatı için saraya çağırır, fakat karşısına çıkmaz, perde arkasından görüşürler. Onun aşkı Husrev'inkine tamamiyle zıttır. Sevdiği zaman bütün iradesini, kendisini tamamiyle sevgilisine teslim eder, hiç bir mükâfat görmeden, kendisi için hiç bir şey istemez. Aşkın ıstıraplı ve yakıcı oluşu onun için bir mükâfattır. Ferhad, çalışmanın şahıslandırılmasıdır, milletin yenilmez kuvvetini tasvir eden muazzam bir heykel gibidir.

Şirin, Ferhad'ın sevgisini bilir ona acır, ona yardım etmek ister, fakat onu sevmesine imkân yoktur, zira kalbini yalnız Husrev'e vermiştir. Husrev'in buna lâyık olmadığını bilir, insanlık bakımından Ferhad'la mukayese edilemez, hattâ alçakça hareket edebilecek bir kimsedir; Şirin bazan hareketlerinden üzülen utandır, fakat kendisini yenemez. Aşk akıl ve mantık dışındadır ve en mükemmel kadın bile, kendisine lâyık olmadığı açıkça görülen erkeğin aşkına kendini kaptırabilir. Şirin, mümkün olanı yapmakla iktifa etmektedir. Elinde bulunan bütün imkânları kullanarak Husrev'i seviyesine çıkarmağa çalışıyor. Bu kolay bir iş değildir. Husrev ikide bir saçmasapan hareketlerde bulunur, fakat

Şirin'in kuvvetli aşkı her şeyi yener, ve eserin sonunda artık Husrev, kendi kendini de feda edebilecek bir kahraman olarak önümüze çıkar.

Aşk, Ferhad'ın kuvvetini artırır, aşkın şiddeti ona insan kuvvetini aşan işler yaptırır. O, Bisutun dağında yol yapar. Tabii ki, onun her türlü kahramanlığı yine de Şirin'i Husrev'den vazgeçirtmez, emeklerinin faydasız oluşu önceden de aşikârdır. Fakat, Husrev bunu bilmez ve onun büyük aşkıdan korkarak onu kirli bir hiyanetle mahveder.

Böylece eserinde Nizamî'nin esas amacı iki kahramanın ruhî mücadelesini göstermektir. Ağırlık merkezi buradadır, işte bunun için Nizamî eserinde dialoga büyük bir yer ayırır, kahramanlarının konuşmalarında, kendi en ince hislerini aksettirmeğe çalışır. Eserde çok geçen dış sahneler zengin değildir, ancak ana hatları çizilmiştir ve Firdevsî'de oldukça tafsilâtlı olan vakalar, Nizamî, bilinen şeylerden bahsetmek lüzumsuzdur diye, hiç almamıştır.

Nevai'nin eserine bakıldığı zaman orada tamamiyle değişmiş bir kompozisyonla karşılaşırız. İlim adamlarımız Husrev'in değişik şekilde görünüşüne bir kaç defa işaret ettiler. Nevai'nin Husrev'i hunhar, zalim hükümdar, zorba, iyi tarafları olmayan birisidir. Nevai hiç bir yerde onun yaşından bahsetmez, fakat eserin bütünü, onun Nizamî'nin eserindeki efsanevî güzel delikanlı olmadığı, yaşlı, sefihin biri, kaprisinin gerçekleştirilmesini muhakkak isteyen birisi olduğu intıbamı vermektedir. Hevesi için her şeye hazır, çekinmeden sel gibi kan akıtır ve tereddütsüz hainlik yapar.

Nevai'nin Ferhadı da Nizamî'ninkine benzemez. Evvelâ bu bahiste Emir Husrev'in eserini örnek tutar. Nevai, Ferhad'ı, Nizamî gibi basit bir zenaatkâr değil, Çin hakanının oğlu yapar. Nevai'nin Çin'le her şeyden önce Çin Türkistan'ını kastettiğini unutmayalım. Bu yüzden Nevai hükümdara Türk hakan unvanını verir, halbuki onu bir Çinli olarak tanısaydı, ona "fağfur" demesi gerekirdi. Yani, Ferhad bir dereceye kadar, müellifin milletindedir. Ferhad dış görüşünü bakımından tipik efsanevî bir prensdir. Mevkiinin ona hazırladığı yararlıkları yanında, bizi XV. yüzyıl Herat devrine götüren hususiyet de onda vardır. İnsanlığın yaratıcılık kabiliyetine âşık, bütün sanat ve zenaatların sırrına ulaşmak şiddeti ile yanan birisidir. İkinci orijinal hususiyeti, Herat prenslerinde az rastlanan, millet sevgisi ve milleti ıstıraptan ve zulûmden korumaya çalışmasıdır. Ferhad, Husrev'in esirliğinden kurtulabilir, fakat bunu yapmak istemez, suçsuz gardiyanların ölüme sürüklenmelerini istememesi dikkate değer. Hattâ düşman ordularının askerlerine

acı, kendi teşebbüsleri olmadan harb ettiklerini bilir, Armen'in felâketlerine sebep kendileri değil, devlet adamlarıdır.

Nevâî'nin, Ferhad ile kendi hususiyetlerini, geniş humanizmasını, cebir ve zulûmden nefretini, sanat ve zanata karşı sevgisini ve sonsuz öğrenme iştiyakını ifade ettiğine şüphe edilmemelidir. Böylece, Nevâî, Ferhad'ı değiştirmekle kompozisyonu değiştirmek zorunda kaldı. Kendisi de önsözde dediği gibi, başkahramanın hayatını doğuşundan itibaren vermesi gerekirdi. Bu hususta Nizamî ona hiç malzeme vermiş değildir. Nizamî, Ferhad'ın Şirin'in sarayında görünmeden evvelki durumundan bahsetmek lüzumunu hissetmiyor, çünkü o, onun için vakada geçen bir şahsiyetten ibarettir.

Ferhad'ın tarihçesini yapmak için, Nevâî bir çok folklor motiflerine başvurur ve büyük bir macera romanını ortaya getirir. Esrarengiz kutu, kadim hakîmi, arama seferinin maceraları, ejderha ile dövüş, meşum Ahriman'la çarpışma, hepsi buradadır.

Şair, okuyucunun bir dakika için dahi dikkatinin dağılmasına imkân bırakmaz.

Aşk mevzuu da tamamen değişiktir. Bu artık basit insan ihtirası değil Ferhad'ı, Doğuda da çok sevilen kahraman Mecnun'la akrabalaştıran, fevkalâde bir kudrettir. Nevâî'nin Ferhad'ı Nizamî'nin Mecnun'udur, yalnız artık faal, amaçları için çalışan, sevgilisi ile yüzyüze gelince kudretini kaybeden ve onun karşısında eğilebilen bir kimsedir.

Nevâî'de Ferhad'ın kendisini sık sık efsanevî Arap âşıka benzetmesi tesadüfî değildir. Nizamî'nin Ferhad'ında Mecnun'la bazı benzerlikler vardır, ancak ona ait vaka çok kısa olduğu için gelişmek için imkân bulmadığına dikkat edilmelidir.

Nevâî'nin Şirin'ini, Nizamî'ninki ile mukayese edecek olursak, Nizamî'deki büyüklüğünü kaybetmiştir. O, ihtirasla seven bir kadındır, sevgilisine sadık, onun için her fedakârlığa hazır, sadece bu kadar. Nizamî'deki büyük rolüne artık sahip değildir, mamafih romanın kompozisyonu da artık buna müsait değildir. O, yalnız Ferhad'ı seviyor ve dolayısı ile herhangi anlaşmamazlığı kaldırmasına ve sevgilisini değiştirmeye çalışmasına lüzum kalmıyor.

İkinci derecedeki şahıslar da değiştirilmiş. Nizamî'de ressam Şapur, Ferhad'ın mektep arkadaşı olmakla beraber, ondan daha evvel Husrev'in adamı gibi bir şeydir. Şirin'in mevcudiyetini Husrev ondan öğreniyor, onun vasıtası ile aşk başlar, daha sonraları da aracılık yapar, hattâ pek dü-

rüst olmayan Husrev'in tevdi ettiği işleri, istemiyerek de olsa yapar ve yine o, hadiseleri neticelendirerek Şirin'i Husrev'le evlendirir.

Nevai'de Şapur yalnız Ferhad'a bağlıdır. O, hayatını fedaya hazır, kötü anlarında yetişen bir arkadaşıdır. Onun bu şekilde gösterilmesi, onun ressamlık tarafını zayıflattığı dikkati çekmektedir. Nizamî'de roman, Şapur'un Husrev'in portresini çizmesi ile başlar. Halbuki burada artık buna lüzum yoktur. Sadece arasına sözü geçer, amma onun eserde büyük ehemmiyeti yok.

Tabiat tasvirlerinin büyük ölçüde değiştirilmesi de onun eserinin karakteristik farklarından birini meydana getirir. Nizamî daha çok XII. yüzyıla has parlak bahçeler, çimenler v. s. (fakat ihtiyaç karşısında, Alharak boğazının canlı tasviri gibi, fevkalâde güzel tasvirler de yapabilmektedir) gibi, sevilen konuları seçer. Bunun yanında, bir de, Nevai'de az işlenmiş olan Yakın doğu edebiyatının konularındaki tasvirlerini alır. Bu - barok'un kati tezatları ile dolu hayalî bir tabiattır. Ahriman bahçesinin tasvirindeki büyük canlılık, Çin hakanının filosunun denize açılması ve fırtınanın tasviri şayanı hayrettir.

Böylece, Nevai ve Nizamî'nin eserlerinin birbirinden, kompozisyon ve kahramanlarının karakterleri bakımından çok farklı olduklarını kaydetmiş olduk. Umumiyetle, tektük görülen benzerliklerin belirtilmesi muazzam farkları göstermekten daha kolay olduğunu söyleyebilirim. Benzerliklerin esas noktaları : Eserin asıl kahramanlarının adları, iki kahramanın aynı zamanda Şirin'i sevmesi, Ferhad'ın ve Husrev'in ölüm sahneleridir.

Bütün bunlar hemen hemen efsanenin ana hatlarıdır, tabiatıyla onların değişmesi de imkânsızdır. Bütün bu gösterdiklerimiz, Nevai'nin Ferhad ve Şirin'in Nizamî'nin eserinden bir tercüme olduğunu ileriye süren müsteşriklerin iddialarının nekadar çürük bir mesnede dayandığını görmek için kâfidir. Buradaki benzerlikler ancak, aynı kahramana ait tarihî bir romanı ele alan iki yazarın (XIX. yüzyılda dahi) yaptığı benzerliklerden ibarettir. Asıl tarihî hadiseler değiştirilemez, diğer vakalar da birbirinden tamamen farklıdır.

Husrev ü Şirin, kahramanlığı ilham eden, kadın aşkının terennümüdür, halbuki *Ferhad ü Şirin*'de ağırlık merkezi değişir ve her şeyini veren, kendisi için hiç bir şey beklemeyen fedakâr aşkı Ferhad'ın şahsında canlandırır. Bundan başka burada, Nizamî'de hiç rastlanmayan, sadık arkadaşlık mefhumu vardır.

Nevaf'nin eserleri hakkında söz söylerken aralarında herhangi birinin daha iyi olduğuna işaret etmek zordur. *Hamse*'deki beş eseri de iyidir, yalnız okuyucularımızın, burada tercümesi verilen *Ferhad ü Şirin*'i hepsinden çok beğeneceklerini zannediyorum.

Vakaların bolluğu, şayanı hayret tasvir çeşidi, kompozisyonun akıcılığı, *Ferhad*'ın cazibesi - bütün bunlar, eserin uzunluğuna rağmen, fâsıla vermeden okunabilmesini sağlıyor.

Dolayısı ile bu zamana kadar okuyucularımızın hiç tanımadığı bu fevkalâde şairi bu eserden tanınması çok yerindedir.

Okuyucularımızın görüş ufku gittikçe genişlemektedir. Milyonlarca insan kültür hazinelerinin son yeniliklerine erişebilmektedir. Kültür ve gelişme için ihtirasla mücadele eden büyük Nevaî'yi, Batı ve Doğu klâsikleri gibi okuyucularımızın çok seveceklerini ümit ediyorum.
